

ARANY JÁNOS ÉS AZ EPOSZI KÖZVAGYON.

(Második, bef. közlemény.)

9. Eposzi machina; a csodásság többféle neme.

A classikus eposzok szerkezetének lényeges része: az *istenek* s egyéb *emberfölötti lények* cselekvő szerepeltetése. Ezt a csodásságot eposzi machinának (gépezetnek) mondja a poétika. Homeros és Vergilius hőskölteményeiben a görög és római egész isten-világ belejátszik az emberek cselekedeteibe, sorsába. A hindu és a perzsa eposzokban is van sorsintéző mitológia. A keresztény költők a keresztény vallásos fölfogással igyekeztek összeegyeztetni az eposzi csodásságot. Arany ős-mondai tárgyú eposzába, a *Buda halálába*, nemzeti mitológiát akart beleilleszteni. Behatóan tanulmányozta e végből Ipolyi *Magyar mythológiáját*, s összefoltozta a hagyomány gyér foszlányait. De nem mulaszthatta el, hogy egy-egy oldalpillantást ne vessen más népek hitregéire is.

Hogyan képzelte el a nemzeti ős-istenséget?

A *Hadúr* nevet Vörösmartynál találta; bár inkább *had urának*, hadak urának mondja, «kinek neve *Isten*», «*öreg Isten*». Világ szeme, napja: *föld, víz s az örök tűz* apja. *Hadszekéren* jár magas felhők felett. Megüzi a rosszat *lángtollú nyilával*, jókra viszont jót ad... *Sátrában* ülve aranyos karszéken, bal könyökét székére támasztja, s hajtja halántékát egy újja hegyére. Jobb keze már kissé gerjedezőbb innal nyugszik *kardja markolatán*. Lába előtt *tegze*, lépcsőin a széknek, és nagy rettenetes *tűz-nyilai* égnek... Mélyen alácsordul *szakállá fehére*... A kerek földet szeme átvizsgálja, amint a megnyiladozott egek kárpitján alánéz «acéltükör¹ mélybeható szemmel»... Olvassa, ami a *Világ-fáján* mély titkú rovással vagyon írva, *ami betelendő*, jó vagy gonosz: amaz *erős törvény*... Arany megjegyzi, hogy — «népmeséink is ösmernek *Világ-fáját*». De mi azt is tudjuk, hogy az ős-germán *Eddában* is van világ-fa: az *Yggdrasill*, mely a föld közepéből az égig nőtt s koronája a felhős ég. Három *norna* (Mult, Jelen, Jövő) *rúnáikat rója rá*, sorsokat kimér, végzet intézője. Végzéseiknek az istenek is alá vannak vetve.

¹ Ezt így magyarázza: tömör testeken is átható szemmel — a néphiedelem szerint.

Arany felséges *istensége* mellé állítsunk most egy fenséges embert, ahogyan szintén ő elképzelte. Az Ural déli rejtett völgyében élt hajdan egy maroknyi nép. E törzs feje, bölcse, papja: *Ogmánd*. Mióta az emlékezet a multba visszazéni győz. nincs vele egyivású... *Sátrából* kilép. Királyi természetét fedő ruháján nem rezdül redő. Alig moccanja jobb kezét. Baljának a dús *kardmarkolat* méltóságos nyugalmat ad. Jobbját alásimítja békén *omló szakálla tisztos ékén*... Sátra előtt áll a *szent diófa*. Sudara az égi felhőkig ér. Ott fészkel a *turul*... *Ogmánd fejti meg a szent fa héján levő írásokat, hol a törvény róva van*. Lelkét isten megnyitá, hogy nézze azt, ami volt, ami van, ami lesz...¹ Íme: Isten — ember képére teremtve. (Antropomorphismus.)

Hogyan szerepelteti Arany ezt az istenséget? Fénylő hadszekéren, melybe *tüzlegelő paripát* kettőt, szolgálai befognak, — száll alá Hadúr. *Dörög az ég*, a mint száll lefelé rajta, s lovai körmétől a levegő csattog... Ősz-öreg ember képében, tisztá fehér fényben jelenik meg Etelének — álmában, és derekára övezi isteni kardját. Félig-imetten tapintja a kardot Etele, s fényben az ősz ember ágya előtt áll, meglátta a sátor menyezetét nála. Pedig «Hadurat nem látja ember soha földi»... Visszatérve — arca derüje az égen északi-fényt szül... Bármilyen magasztos is ez az isteni jelenet, mégis van benne valami mesterkéeltség. Gyöngé az *epikai hitele*; nincs kellően alátámasztva a *közhiadelemmel*. Igazán eposzi gépezet. Szinpadias. A beállítás ingadozó, a rendezés nehézkes. «Szinte hallani — mondja Riedl — a szinpadi tologép és súlyasztó recsegését»... Ebben a díszletezésben Arany az epikai technikának elhasznált, divatjamult kellékeit alkalmazta.

Arany eposzi istenvilága nem politheizmus, mint a görögöké, hanem dualizmus, mint Irán és Turán népeie, (*Ormuzd—Arimán*). *Hadúr* mellett, vagy alatta, ott van *Ármány*, a rossz Manó — mint Vörösmarty eposzában. Arany a *Buda halálában* szinte egyforma tiszteletben részesítetteti őket. A Tárnok-völgyi ütközet után Torda, az ősz táltos, engesztelő áldozatot mutat be. «Hol egy paripa, mint a tég? Másik fekete, mint az ég?... Ezt kívánja Hadúr s Manó.» Az áldozat kedves: «Ármáynak a bosszú elég, S Hadúr mosolygva int felénk!»... Maga Hadúr is említi Ármányt: «Diadalt Ármányon ma is üle szépen» — mondja Eteléről. Buda király ugyanis életveszedelemben forog: egy bölénybika földönti lovastul s már-már agyontiporja. Rút ördögi Ármány a király és öccse közé áll, s szörnyű vigyorgással incselkedik, hogy Etele hagyja veszni bályját. Igaz lelkén árnyék röppen át egy pillanatra...

¹ Ogmánd képe: Az *utolsó magyar* IV., VII. részéből van összeállítva.

De legott, markolván somfa-gerely végét, megtámadja *Isten gonosz ellenségét*: «Ármány, riad a hős, — emberevő Ármány! Nehogy magad elbíz, Etelet beavárván. Megölni nem öllek: nem szült anya dögre; Nyomorítlak sebbel és kinnal örökre!...»¹ A Rém eltűnik. Etele egy kopjadöféssel leroggyasztja a bölénybikát, s megmenti bátyja életét... (Ármány megjelenése itt — Etele víziója.)

Ármány ördögi alakja — Arany leírása szerint — szakasztott olyan, mint a görög-római hitregében *Alektó* fúriáé. Arany-nál: szeme vérben ázik; hajának, szakálának vértarajos kigyó minden egyes szála... Zrinyinél: haja kigyókból van; szemén véres, mérges tajték foly... Egy-testvére ezeknek a Tasso s Vergilius fúriája. Hozzá vehetjük Meduzát is. Látnivaló, hogy a rossz szellem formája is az eposzi közvagyton tárházából való.

A *Buda halálán* kívül első eposzában, *Az elveszett alkotmányban* is léptet föl Arany emberfölötti hatalmakat. *Hábor* és *Armida*, főkép nevüket nézve, de egymással való versengésükben, küzdelmükben is, Vörösmarty *Hadúrának* és *Ármányának* paródiái. Abban pedig, ahogy híveiket segítik, elleneiket meg üldözik: Homeros és Vergilius isteneit utánozzák... Hábor meg Armida civakodása a görög és római istenek és istennők perlekedésére is emlékeztet; de ahogyan egymást féltékenységgel gyötrik, gyűlölettel kerülnek, majd, kibékülvén, boldogan egyesülve «a hajnal-ölelte keletre röppenek»: az meg Oberon és Titania esetére hűz, Shakespeare *Szentivánjéi álomában*, melyet épen Arany fordított magyarrá.

Nyílt csodásnak mondja Arany az olyan isteni megjelenéseket, midőn semmi kétség sincs, hogy emberfölötti erők munkálnak a halandók életében. *Elfátyolozott* vagy *félcsodás* ellenben, mikor a költő halaványan színezi a rendkívülit, s maga sem döntheti el: természetes úton-módon, vagy pedig isteni erő által történt-e valami esemény?... Suhogó nyíl szálla Aeneas felé. «Mily kéztől s honnan? nem tudni, ha isten-e vagy csak vak eset okozá?...» (*Aeneis* XII.)

A bujdosó Toldinak is egyszer csodás módon ott terem előtte háta paripája. «Kísérte-e Toldit hegyi legelőkön? Vagy repült, mint tátos? mi haszna tünődöm!» — mondja a költő. (*Toldi szerelme*.)

Nimbus. Rendkívüli esetben, nagy veszélyben égi segélyért fohászkodik a hős és kérése logott teljesül. Ilyenkor — mivel tekintélyre van szüksége — csoda-fenséggel, nimbuszal környezve áll bámulói előtt. A tengeren hányódó Aeneas Karthagó partjára vetődik Venus segítségével. «Ott állt Aeneas... Egy istenhez volt arc- és vállakra hasonló. Für-

¹ Az *Iliasban* az istenek szintén nem sérthetetlenek. Diomedes Vénust sebesíti meg, sőt magát Arest, a hadak istenét is.

tire anyja lehelt *ragyogást*... (*Aeneis*. I.) Szent László könyörög a hitében megingott népért, nézven a magas ég domború boltjára. «Megnyitá azt Isten és látást mutatott... A nép pedig bámul a kegyes királyra... Nézi, nézi, hát csak azon veszi észre, hogy *világosság* száll a király fejére». (*Szent László füve.*)¹ Csoda fenség magasztosítja Etelet, mikor Isten-kardját elnyerve, ment hada-szemlélni a húnok vezére:

Tudja egész had már csudáit az égnek,
S leborul előtte, mint egy istenségnek.

Ködburok; ködsüveg.

Az eposz hőse titokzatos ködbe burkoltan, láthatatlanul bizton jár az ellen sorai közt; rejtélyes dolgot visz véghez. Homeros és Vergilius hőseivel ez gyakran megesik, nem is szólva az emberek közt megjelenő istenekről. Az ős-germán monda niflung (nibelung) királyai *Niflheimban* — *Nebel-heim*: *ködhon* — laknak. Aranynál: a tündéreknek «szöve ködből sátoruk van»... (*Rege a csodaszarvasról.*) Ibolya ködből palotát csinál magának... (*Rózsa és Ibolya*)²

A Nibelungok hőse, Szigfrid, a csodaerejű törpétől, Alberich-től, egy *büvös sipkát* vagy *csuklyát* ragad el, mely láthatatlanná teszi a viselőjét. Ebben bírja le a nagy erejű királyi szüzet, Brunhildet, Gunther király részére... A *Heliand* nevű keresztény-germán naiv eposzban Sátánnak láthatatlanná tevő *varázssisakja* (Helid-helm) van.³ Arany a Nibelung-monda *Tarn-kappe*-jét igen jellemzően *ködsüvegnek* mondja s Szigfrid ruhatarából, özvegyének kelengyés-ládájában, átviteti Etele palotájába s népek katasztrófájának okozójává teszi. *Krimhild*, a hún királynak akkor már mellőzött felesége, raskogatva első urának holmiai között, a *ködsüveg* akad kezébe:

Szigfrid viselte hajdan, s ha ebbe öltözött,
Láthatatlanul jön és megy vala ezrek között.

Egy gondolat!... a süveget fejére teszi...

S megcsalva könnyű lépte, hol átsuban, az ört,
A félvilág urának merít szívébe tört... (*Csaba-türedék.*)

¹ Mózes is lejövén a Sinai hegyről, hol az Urral beszélt, «mikor Izrael fiai Mózes orcáját nézik vala, látják, hogy fénylik az ő orcájának bőre.» (Mózes, II:XXIV.)

² Népmeséinknek ismert szavajárása: «Köd előttem, köd utánam; engem senki meg ne lásson»...

³ Arany népmeséjében: Ibolya láthatatlanná tevő *szürt* ad szerelmesének, Rózsának. — A láthatatlanná tevő *varázs-gyűrű* a középkori mondákban (Arthur-monda), Ariosto regényes eposzában, de meg a mi népmeséinkben is, gyakran kiségti a bajból a hőseket.

Álom; látomás (vizió); hallucináció. Hogy az álomnak, látomásnak stb. milyen elhatározó, döntő erejű hatása van az emberek cselekedeteire: példákat fősorakoztatni a világirodalom eposzaiból fölösleges volna. Elég Arany nagyobb műveiből kiszemelni néhányat. Toldi — ami sovárgó lelkét «imette» foglalkoztatta —

Toldi is álmában csehen győzedelmet
És nyert a királytól vétkeért kegyelmet...

S «hogy beteljék mind az, a mit szive kíván»: édes anyja is tanuja lön dicsőségének... S álma valóra vált, beteljesedett.

A *nagyidai cigányok* vajdája Csóri, a «nagy álmodó», megálmodja «Nagy-Cigányországot»... Nagyszerű tervei, dicsőséges harcai után — csufondáros valóra ébred. A *Buda halálában* Hadúr álomban jelenik meg Etelének s nagy tettekre eljegyzi. Majd fordul az álom, s az Isten-ostora «szárny nélkül magasan a levegőt szelte» s le-leszállva, «többül egy-egy várost egyszerre levágott» az Isten-kardjával... Itáliai hadjáratában egy csuda-látomány visszarettenti a világbiró hőst Róma kapuitól. Mert midőn «szemét égre veté, Csudálatos alak onnan fenyegeté:

Egy ősz, papi ember, tisztelendő arccal,
Csikorgatta fogát, éles kivont karddal...

S Etele «megadá kegyelmét Róma városának».

Erzsébet királyné meggyilkolt fiát, Endrét gyászolva, mindennap misére megy a kápolnába.

De mikor bevonul éji rejtekébe,
Nem hagyja nyugodni véres multak képe:
Ősz férfi vonaglik ágykárpitja megett,
S haldokolva hörghi: «gyermekért gyermeket!»
Zács Felicián az, követi családja:
Őket hosszú sorral a királyné látja... (Toldi szerelme.)

Nagy Lajos Nápolyban előálmát alván — «kép álla eléje»: a lefejezett s el nem temetett Durazzó Károly dístelen és halvány alakja és szóra: «Király! a halálban sem szűnik-e bosszúd?»...

Felriadt Lajos, de a kép nem enyészett,
Imette is rá még jó darabig nézett...

S haragját, ez a látomány, a holt iránt s az élők iránt is engesztelődésre bírja.

A *Tengerihántás* című balladához Arany ezt a jegyzetet fűzi: «Mezőn háló emberek sokszor vélnék *magasan a légben* felettök áthúzódó *kisértetes zenét* hallani; a (daemoni) zenészek valami *nagy, kiterült ponyván repülnek tova.*» Ez a vizió-hallucináció, nyiltabb vagy fátyolozottabb csodássággal, föl-fölújult

Arany műveiben. Az első jelenés, *Az elveszett alkotmányban*, a tündér Armida boszorkány seregének harci zenekara:

Volt pedig a zenekar *terepély szőnyegre helyezve*,
Mellyet sirlepedők vásznából sanda boszorkák
Férceltek...
E lepedőszigetet denevérek nagy sokasága
Fogta körül, *magasan szárnyalván azzal a légben*.
Rajta zenész csapat ült.

Ez a nyers realizmussal festett bizarr kép sejtelmes pasztell-rajzá finomul a *Csodaszarvas regéjében*:

Pusztá földön sík fenyéren   Zene, síp, dob, mély vadonban
Zene hallik sötét éjen,   *Míntha égből, mint álomban...*

Hunor s Magyar mulatozó *tündérléányokra* bukkannak, akik *ködből szőtt sátorukban* táncot roznak. Ugyanez a kép lebben meg Buda álmában, valóságosabb vonásokkal: ismeretlen vidékre vivé őket az út (Budát meg Etelét),

És — *mint ha pásztor éjjel az égen hall zenét*,
Hallják el-elesapódni sipok, dobok nesztét...

Nem tündérek: Duló király leányai mulatnak ott, fehérülő sátrak alatt. (*Csaba-töredék.*)

A *Tengerihántásban* babonás hiedelem káprázata ez a misztikus jelenés:

Tuba Ferkó nem nyughatik az ágyon,
*Behunyt szemmel jár-kei a holdvilágon.*¹
Muzsikát hall nagy-fenn, messze,
Dalos Eszti hangja közte, — —
Azt danolja: «gyere! jöszte!»

A kukoricafosztó legények, leányok evvel a gazdától hallott mesével álmodnak: látják-hallják:

Magasan a levegőben   *Azon ülve muzsikálnak,*
Repül egy nagy lepedő fenn: *Furulyálnak, eltűnőben...*

Rátalálni-e erre is az eposzi közvagyonban? — nem volt alkalman kinyomozni.²

Csudajelek; természeti tünemények rendkívüli kiszínezése.
A vízióval és hallucinációval rokonok azok a csudajelek, melyek — izgatott lelkiállapotban — a természeti tünemények

¹ Ezekkel az aláhúzásokkal maga Arany jelzi Tuba Ferkó *holdkóros-ságát*.

² Talán nem tévedek, ha némi gyér foszlányokat sejtsek Shakespeare drámaiban, ezeken a helyeken: «Ama zenészek, kik itt játszanak [majd], *Még fönt a lében* lengnek messze, messze: De rögtön itt lesznek.» (IV. Henrik I. rész, III. felv. 1 szín). Vagy: «Csitt, mi hangok! *Zene a légben!* (Antonius és Cleopatra. IV. felv. 3 szín). Hallucináció-szerű zenehangokról van szó *Perikles* V. felv. 1. színe végén is.

misztikus kiszínezéséből erednek, s amelyek nagy dolgok eljöveteletét hirdik, vagy már megtörténtét jelzik a babonás hiedelem szerint. «Maga Hadúr-Isten sok csuda jelével Hírül Buda végét adja Eteleivel» (vagyis, hogy Etele megöli bátyját).

*Üstökös a mennyég bús mezejét szántja,
Pallosokat vérben emel észak lángja.
Kell szörnyű esetnek történni, mivel hogy
Nappal a nap fénye, éjjel a hold elfogy...
Sok csuda szörnyet szül az asszony, az állat,
Forrás vize vértől iszony és utálat,
Kabala emlőjén vér szakad a téjjel,
Halványan a holtak kísértének éjjel... (Buda halála. XI.)*

Bár minden nép hiedelmében élnek eféle jós-jelek, s így Arany vehette őket a magyar nép babona-világából: mégis, a színezést tekintve, érdekes összevetni őket Shakespeare *Julius Caesar*-jának II. felvonásbeli jelenetével. Calpurnia óva inti férjét, hogy ne menjen a Capitoliumba; rossz sejtelmek gyötrik:

*Az utcán nő oroszlán kölykezett;
A sírok megnyílnak s felveték
Halottaikat,
...vér hullott le a Capitoliumra,
Koldus ha vész, nem tűn fel üstökös,
Ha fejedelemnek halni kell,
Lánggal jelenti azt az ég maga ...*

Növeli az érdekességet, hogy *Hamlet*ben meg — a szellem megjelenéséből Dánia közeli romlására következtetve — Horatio szintén a Caesar megöletését előre jelentő tüneményekre hivatkozik; s azok — amint Horatio festi őket — még jobban hasonlítanak a *Buda halálában* levő jós-jelekhez:

*...gazdátlan maradt
Sok sír, s belőle a leplek halott
Makogva, nyíva járt mind utcaszerte;
Tűzfarkú csillag, vérharmat, homály
A napban; és a nyirkos égitest [a hold],
Kórrá fogyott...*

Attila halálát meg nyomon kísérték ezek a tünemények: «Meghallá a kerek föld s az ég — mert a világ négy sarka megrázkódott belé, a csillagok ijedten futkostak lefelé»... (Csabatorodék.)

Intő jelekre az nem ád, akit leginkább érdekel. «Hiába hogy ledobbant Turul tátos lova», Attila nevetve szólt a híre: «soha bizony, soha!» Caesar se hitt az intő jeleknek: «Minden csodák közt, melyeket tudok, Legrendkívülbbnek találom azt, Hogy ember félni tud». . . (Shakespeare: *Julius Caesar*.)

Jóslatok; jósok. A természeti tünemények csodás jelentésein kívül van *nyílt jóslat* — Arany szavai szerint: *pokoljárát*

segítségével és jósok ajakáról. Homeros és Vergilius eposzaik hőseit levezettetik az alvilágba jövendőjük megtudása végett. Arany ezt *Az elveszett alkotmányban* utánozza. Rák Bendének varázs Armida a vezetője a «siralom mezején». Látják a pokolebet: *Cerberust*, átkelnek a «fekete vizen» (*Stix*), s Bende a vén *Charonnak* evezni segít. Beszél apjával (mint Aeneas); megborzad a vezeklők gyötrelmeitől; elébe kerül a *Léthe* patakja stb. Armida kikéri *Hecate* tanácsát, segítségét. . . Hábor pedig a *Sorsisten* barlangjába megy, hogy megértse a végzetet. Mind ez a klasszikus eposzokról vett *visszás* him-varrás.

A *nagyidai cigányok* Csóri vajdája egy *ó pincébe* bandukol le, hol Rasdi, a varázsló banya, tanyáz, s megvetteti vele a *szerencse-kártyát* Nagy-Cigányországról. Bejárja vele az odú minden titkos zegét-zugát, s a *fekete embertől* mesés kincseket nyer — álmában. . . Ez is alvilág-járat.

Bevallott, hivatásos jósok, «jelre jövendőket himezni tudósok», minden nép és kor regevilágában nagy számmal vannak Ott találjuk őket a hún királyok udvarában is. Egész sereg. Arany szerint: «Táltosok és bölcsek, javas, oltárnéző, Gyül oda bűbajos, énekel igéző, Iraló, varázsló; ha ki *tud*, ráolvas; Papok, álmfejtők. . .» Tudásuk is a miszticizmus *közös* kincse. Jósolnak, jövendőt mondanak: áldozati állatok johaiból, a tűz-áldozás füstjéből, lángjából; álomlátásból; őstitkú rovás-írásból, titokzatos számokból. Torda, az ősz táltos, a «hármás hét» számból jósolja meg Etelének, hogy elnyeri Isten-kardját:

«Hét száz vala, hét tíz s hét azon esztendő,
Mikor Isten kardja napfényre jövendő. . .»

Jóslatokat zúg a *szent diófa* lombja, mint az ősz germánoknál a *tölgyfáé*. A *Világ fájáról* isteni jóslat kél. . . Madarak repülése jó- vagy balszerencsének a jele, már Homeros óta. Aquiléja elpusztulását maga Attila jósolja meg a golyák elköltözéséből. . . Még *Murány ostromában* is a szerelmében győzelmet váró Veselényinek jó jel gyanánt «Galambesoport szállong az őrtorony felett». . . Etele «ó isten» (Apolló) dalnoka és papja által is jóslat magának, és az ige is lám görög módra hangzik: «Sokszor a bal végzet *hever isten térdén*». . .

Fatalis fegyver s egyéb eszközök; *palladiumok*; *tátos ló*. Vannak végzetes fegyverek, s egyéb bűvés erejű tárgyak, melyeknek megvan a saját történetük, s az néha érdekes epizóddá kerekedik az eposzban. Hadúr — álomlátásban — a kerek föld urává jegyzi el a húnok ifjabb királyát, Etelét, a maga isteni kardjával. Így nyilatkozik az ősz-jóslat beteljesedése.

Nyáját legeltető pásztor talál rá a mezőn az Isten-kardjára. Buda ellophatja öccse sátorából. Azt hiszi, hogy vele meg-

ingott fél-hatalmát megszilárdíthatja. Az elorzott kard azonban az ő kezében nem mutatja bűvös erejét, s a testvérével vívott párbajban életét se védheti meg vele. (*Buda halála.*) Attila fatalis kardja a földből nőtt ki, s láng csapott föl belőle. Ez népmeséink misztikus vonása, mondja Arany. De bizonyára más nép meséié is. A többi közül: a breton mondákban Arthur király csodás kardja, az Excalibar, egy tóból bukkan föl... Valamint közös mondai vonás az is, hogy az álnokul eltulajdonított misztikus tárgy méltatlannak birtokában nem marad soká. A görögök elrabolják Trójából a Palladiumot, Minerva istennő kis faképét; a kegyes Aeneas azonban az új hazában fölállítja a megengesztelődött régi istenek oltárait... Aladin is erőszakkal egy moséba viteti a Boldogságos szűz képét, a jeruzsálemi keresztények palladiumát; a szent kép azonban eltűnik a pogány helyről, s a város a keresztések kezébe kerül.

Aranynál: *Az elveszett alkotmány* hősenek egy játék francia kártyát ad tündér Ármida, melyet Heaté maga tett varázseréjvé: Bende mindig nyer vele. Hábor forgószele azonban elorozza a fatális jószágot, s a pincér által helyébe csempészett kártyán mindenét elveszti... *A nagyidai cigányok* hősnőjének, Dundi asszonynak, a *kötényt* van csodás hatalom. Az ellenség zsákmányul ejti a kötényt, s egyszerre odalett «ereje és szíve a vitéz asszonynak». De Csóri vajda visszavija a zsákmányt, s a hős amazon megfordítja az elpártolt hadiszerencsét.

Az eposzok hőseinek *fatális lovai* szinte isteni eredetűek. Ilyenek Achilles paripái (*Ilias*), Turnus lovai (*Aeneis*), melyek a *szél-istentől*: Boreastól származtak. «Gyors paripát *rohanó szelektől* származtatni, a hitrege homályában vész el» — mondja Arany. S Homerostól kezdve a legújabb eposzirókiig hánynak a kezén ment keresztül ez a közvagyon! Ariosto egyik hősenek, Argilánnak, harei ménje, Rubikán, «széllángtól fogamzott...» Tasso is azt mondja: a gyors paripa «a hő fuvalomtól fogad...» Követi Zrinyi a szerecsen hős, Amirassen, Karabul nevű lovának származtatásában... Vörösmarty meg Salamon király lováról éneklí: «Alföldön született széllánggal vemhes anyától...» (*Cserhalom.*) Arany sem mellözte ezt a becses mondai adalékot. Az ős-magyarok a Volga-menti pusztákon tanyáztak, «hol a csikó széltől fogant...» (*Az utolsó magyar.*) Eteléhez egész vad ménest onnan tereltek, hol «vemhedzik a kanca viharos széllángtól, Fene tátos-méntől, futosó villántól...» (*Buda halála.*)

A *tátos-mének*, azok az igazi *epikus lovak!* Névszerint, s — mondhatni — egyénileg szerepelnek. Még beszélni is tudnak gazdájukkal... Olyan Rusztem paripája: *Reks*, olyan a szerb Kraljevics Márkóé: *Sarac*. Toldi Miklós lova: *Pejkó*, szintén *tátos*. Beszélni nem beszél ugyan, hanem érteni érti

gazdájának minden szavát, sőt még a gondolatait is. Önálló karaktere van. Megérdemli, hogy rövid életrajzot írjon róla az ember.

A suhanc Toldi lova a *Rigó*. A vén Bence lovagol rajta, mikor bujdosó kispapjára rátalál. Miklós — birokra készülvén a cseh vitézzel — nyalka szerszámot vásárol számára, mert otthon is az volt kedves paripája. Ahogy hátára ült jó gazdája Toldi, körülnézte magát s elkezdett táncolni, aztán kegyetlen vadul elvágatott vele a bajvívó helyre... Ezzel a *Rigó* be is fejezte a pályafutását. Egészen más a lovak Toldi paripája: a *Pejkó*! Ő már a regényes eposzok tárosai közül való. Származásáról nincsen szó. Egyszerre előttünk terem s aztán osztályosa Toldi minden kalandjának... A *Daliás* időkben még a *Pirkó* névre hallgat (pirkó = pejko). A cseh Holubárral való viadal előtt könnyedén *áttalroppan* Toldival a magas korlát tetején. De nem «áll», nem tud türelmesen várakozni, mert gazdája igen hosszasan bucsúzkodik Piroskától. Lovat és lovast szinte *óriássá* növel a székelyek babonás álmélkodása: szentül hiszik a csodát, hogy nem Toldi harcol velük a pogány tatárok ellen, hanem Szűz Mária választott vitéze: a háromszázados sírjából kikélt Szent László jelent meg az oltalmukra...¹ A suta Tar Lőrinc képeben álharcot vívó Toldi «teszi magát ügyetlennek», s ezt lova is utánozza: *csellik-botlik*. Odahaza engedi, hadd *játsszék* vele a pajzán Anikó, Miklós dédelgetett huga; pedig máskor száz «bratye» se mert volna *kezet tenni rá*... A nőrabló után «becsületért Pejkó maga tör, mondatlan»; tehát tudja: mi a *lovagiasság*... Ettől fogva mindjobban növekszik a titokzatossága... Toldi a cseh rablólovag börtönéből kiszabadul. «Történt, mikor egy szép ligeten menének» Toldi s a cseh császár-király katonái — *csuda volna*, ha nem megesett történet — Paripa-nyerítés vihog egy bokorbul, s Toldinak a Pejkó csak elébe fordul...» «Ember vagy! a hős mond, s csókolta, ölelte...» Közbe legyen mondva: ez, s az alábbi jelenet, eszünkbe juttatja Rinaldó esetét: «Lova, Bajárdo, csak azelőtt épen, elszaladt kezéről, csodálatosképen... Még nem messze járt ő, csak keveset méne, hát ihol, előtte szökdel szilaj méne: „Állj meg én Bajárdom, édes lovam állj meg, nélküled ellenni nem tudok; no várj meg!...” (Ariosto: *Orlando furioso*. — Arany fordítása.) — Pejkó titokzatos előbukkanása kétszer is megismétlődik... Toldi a bakonyi klastromban vezekelt. «Egy nap alámenvén, talála bitangul lovat az erdön, hogy útvesztve csatangol; tele bojtorjással nagy gubancos szőre, hátul csupa csipő, csupa fej előre; s Toldira oly *szánó, szomorú szemekkel néz*... Álmélkodva ütött maga két combjára, hogy az ő lova ez, a hűséges pára. „Pejkó, eszes állat! hol jársz? hova lettél?

¹ L. ezt a legendát önálló földolgozásban, *Szt. László* címen.

Gebekint *gazdádda vezekelni jöttél?* Ki reád sem gondolt immár hetek óta, mikor elcsapott, hogy hazamenj az ólba. Jer hát, velem a kint, gyalázatot oszszad, Hegyre föl a kondért s tüzelő fát hozzad! . . . Hordta is a jámbor; noha nem dús réten, csak az udvar lábán *tengődve szeméten* . . . (A közmondás is azt tartja: Tengődik, mint Toldi Miklós lova a szeméten.) — Kevés idő múlva Toldit az egyházi átok a klastromból is elzavarta. «Bakony erdejéből, rossz lován, a rajta maradott kámzsában» Csehországba bujdosott. Hogy-hogy nem: a Pejko megint csak elmaradt tőle. De most maga a költő is megfélekedezett a szegény állatról; homályos hézag van az életrajzában. Csak akkor veszik észre a hiányát, mikor Toldi a kobzossal Nápolyba, Lajos király hadaihoz megyen . . . «Nini! a Pejko, a lovam, a hátas! Akármí legyenek, ha nem igazi *tátos*.» Csakugyan a Pejko, fényesre kihívva, termett valahonnan egyszeribe vissza; «kísérte-é Toldit hegyi legelőkön? Vagy *repült, mint tátos?* mi haszna tünődöm!» — mondja a költő . . . A titokzatosság egyre nő, s az alakokat is nötteti . . . Bárletta bevételénél csudálkozva veszik észre a magyarok: «Honnan? *az égből-e, vagy a föld gyomrából?* — pej paripán köztük terem egy rőt barát . . . Lová oly könnyű, hogy ahol ő, ott semmi.» *Nyíl se járja őket* . . . Ott, az olasz földön: *Ariosto hazájában*, ott fejlík ki Pejko egész karaktere. Van tapintata, stílusa az emberekkel való bánásmódban, — mondja Riedl is. A kobzoshoz, gazdája barátjához, ő is *barátságos*. Urának urához: a királyhoz, ő is *köteles hódolattal* viselkedik. Szinte önfeláldozó hőstettel menti meg Nagy Lajost, aki már maga is életveszélyben forog az örvényes *Szele* vizében, melybe Szeredait beleugratta. «Hanem a Pejko ezt nem nézi sokáig, oda úsz mint egy hős, urának uráig, szép barna sörényét, hosszú nyakát tartja, hogy abba fogódzzék . . . Megragadá Lajos nyakon egyik kézzel az állatot, a ki néz rá okos ésszel; Pejko meg az örvényt hasítja keresztül, s leteszi a parton a királyt terhestül (az eszméletlen kobzossal együtt). Nyerítve azonnal maga is felvágva hírt adni urának siet a lankába» . . . De bezzeg a lóköto Bencével egészen máskép bánik! Ugyancsak *megtréfálja*. A nápolyi hadjáratban a vakmerő Anikóval együtt lődörgő ifjú Bencének a Lányi folyó mellett megakad a szeme a lovak közt egyen. Szólt is neki: «Pejko!» — az fülelt a hangra. «Nem hagyom a gazdám jószágát bitangra! Valaki ellopta . . . vagy akár hogy' történt, szent, hogy ez a Pejko, s nem jött ide önként; haza lopom én meg.» S közelit vigyázva, mint zabos tarisznyát, a süvegét rázva: «Pejko! ne-ne Pejko!» Oly kezes az állat, hagyja neki csipőt, veregetni vállat. Fel is ült rá . . . De mihelyt a szőren ülepedve fenn lett, nosza, futni Pejko, fel a folyam mellett! . . . Pejko te, nem arra!

fékezve kiáltá... Csak röhögi a ló szegény Bence kinyját, *neveti magában tátos ravasz ésszel*, hogy félve sörényét markolja két kézzel... Toldi kunyhójához ragadja a lóköttöt... Két lábon a Pejko ott egyenest szökkent s leteremté Bencét földre, csak úgy nyekkent...» „Mi dolog ez, Pejko? Ilyet sohse' szoktál: el akartak lopni? és te tolvajt fogtál? — dörgi erős hangon a barát... «Meglertem a gazdám paripáját s *hangját*» — mondja találós ésszel a föleihelődő Bence... Végre Toldi meg a huga, a kobzos meg Bence hazatérnek a király seregével. Segesden vár rájuk a nagy fogadtatás. Toldi édesanyja is ott van az öreg Bencével. Annyi ezer nép közt föl nem lelnék egymást, de Pejko, Toldi paripája, nyerit egyszer, tombol, s vissza ösmerős hang nyihogott a hámból. Az «eszés állat» ismerte fel az övéit...

Ezzel el is bucsúzhatunk tőle. A *Toldi estéjében* már olyan megavult, olyan elhagyatott, olyan szomorú, mint Toldi ős háza, kertje s maga a gazda is. *Kurta pej* lett a tátosból, mely «ahol csak leli, a felmagzott burjánt *nagybúsan* legeli». Megint «tengődik»... Egyszer még felderül neki is, de rövid időre. Ő is részese a vén Toldi utolsó diadalának. Kényesen hordozza az erős leventét, látszik, hogy az Isten sem hámba teremté... Az olaszon nyert győzelmes viadal után nagybúsan hazafelé ballagnak... De fölismerik a barátban az ősz bajnokot s ujjongó diadalmenetben viszik vissza Budára. S végig az utcákon Pesten is, Budán is

Hullanak magára, hullnak a lovára, — —
Bokréta, virágok; — télizöld növények,
Melyek, mint a szép hír, halálban is élnek...

Fatalis rémület, vagy elbizakodás. Halálos veszély előtt néha szokatlan, titkos félelem, rettegés fogja el — vagy ellenkezőleg: oktan elbizakodás tölti el az eposz valamelyik fő személyét. Csak egy-két példát Arany műveiből. Az eldöntetlen katalauni ütközet után Etele kaszás szekerekkel sáncoltatta el a táborát s egész éjjel virrasztott, félvén Aetius támadásától. «Nagy halom nyeregből a máglyát rakatta, Hogy veszély percében gyujtnák fel alatta»... (*Csaba-töredék.*) Buda idéttlen haraggal ráizen öccsére, hogy az Isten-kardját neki adja által, különben «szálára kibontja» a kötött testvéri frigyét. De amikor estenden csillapodott vére, Nagy félelem állt be a harag helyére... «Rettegek én, Gyöngyvér» — csüggedve imígy szól asszonyához — «rettegek és fázom, Hogy e mai lépés siettetí gyászom; Etelehez nagy szót viszen a követség: Félek, hogy a súlya rám vissza ne essék!»... Mikor pedig pártot szerez magának, oktanul elbizakodik: «Nézd, feleség, Gyöngyvér» — nevető szájjal mond — «Nem vagyok én még vén; Acélos erővel minden inam pattan: Megvínék bizony én Etelevel

hadban». Balga, hetyke beszédét tódítja is ülvén az urak közt, «borlihegő mellel»: «Meglássá no bárki: megvívok Etellel!»... S «Etelén győzelmét semminek ítéli».

II. Tartalmi hatás.

1. Egyező mozzanatok a cselekvény fordulataiban.

Az eddig észlelt kölcsön-hatások az eposz *technikájához* tartoznak, s szerves részei a műnek. Hiányuk — szinte hiba volna. Vannak aztán esetleges, látszólagos *tartalmi* egyezések. Talán nem is tudatos kölcsönzések, bár szintén az *epikai közvagyonból* kerülnek ki; de néha inkább az *epikai hitelt* gyarapítják. Arany a következő néhányat jelöli ki ilyenekül.

a) *Női kecs akadályt vet a cselekvés kifejlése elé.*

Az *Odysseia* hősét Kalypso nympa csábítja hosszas tétlenségre, majd meg a varázsló Kirke tartóztatja fel hazatérésében... A hivatásáról megfélekedett *Aeneas* a szép Didó királynőnél vesztegel... A *megszabadított Jeruzsálemben* a keresztések egyik legjobb vitéze, Rinald, Ármida tündérkertjének gyönyörei között megfélekedzik hősi kötelességéről. Maga a főhős, Tankréd is nehezen szabadul bővös Ármida hálójából... Aranynál ilyen eseteket találunk:

Varázs Ármida, szép paraszt leány alakjában, késlekedésre csábítja Hamarfyt — ám egyszerre csak «az ígésző lány rút egyszemű vén banya lön»... (*Az elveszett alkotmány.*) Eszünkbe jut Rusztem esete, kit borral, lakomával, dallal csábít egy varázsló szép nő; de mikor a hős hálálkodva Isten nevét ejti ki: a boszorkány visszakapja undok alakját... (*Sáh-Námé.*)

Toldit a szép zsidó leány, Eszter, akarja hálójába keríteni. Ez a lengyel király palotájában lejátsszódo kényes jelenet, a Putifárné és József esetéhez hasonlóan, Toldi megfutamodásával végződik... (*Daliás idők.*) A cseh rablólovag várbörtönében synylődő Toldit hiába csábítja ugyan a nemehagyott Jodovna, az eset mégis végzetessé válik. A hárijánoskodó Bence elbeszélése azt a gondolatot kelti Piroskában, hogy Toldi «él, él, de világát nem teveled éli!» — és megtört szívvel sietteti a magára erőszakolt nászt. Toldi meg már — *későn érkezik* Budára... (*Toldi szerelme.*)

b) *Párviadalok.*

Tömegharcok helyett, melyek némely eposzban (*Ilias, Aeneis, Nibelung-ének*) olyan rettenetesek, Arany inkább hősi párviadalokat állít elének, aminőket különben minden hősköltemény szeret kiemelni. Sorsdöntő, végzetessé váló bajvivások; a fiatal Toldié a cseh vitézzel; ál-harca Rozgonyi Piroskáért: a lovagi szabályokba ütköző, kényszerített küzdelem Toldi és

Tar Lőrinc között; a két Gyulafi megható mérkőzése az olasz bajnokkal, majd, barátságában, az öreg Toldi ugyanazzal... A legvégzetesebb: Etele testvérharca Budával... S hogy álmódottat is említsünk: Csóri cigány vajda meg Puk labanc vezér komiko-tragikus párosviaskodása.

A párviadatok gyakorta — s többnyire árulás miatt — *általános harcra* fejlődnek. Fel-feltűnő jelenség ez is minden eposzírónál Homeros óta. Aranynál: Kolocintos meg Pörgedy kortések nyomatékos fütykösökkel támadnak egymásra. Tagadó közbeesap, s a verekedés általánossá fajul. (*Az elveszett alkotmány.*) A *nagyidai cigányok* harcában Zeller a lesújtott Gyügyünek a pipáját, csiholó szerszámát, bicskáját el akarja zsákmányolni, s e miatt nagy egész tömegnek adáz tusakodása támad — akár csak Patroklos holtteste fölött Achilles fegyvereiért, az *Ilias*ban. Nagy Lajos meg Taránti Lajos nemes, lovagi mérkőzésre állanak ki a magyar és olasz csapatok között. Rejtekhelyről orozva nyíl furódik a magyar király combjába. «Árulás!» — riad a magyarság, s a két tábor véres harcra keveredik... (*Toldi szerelme.*) Ruztem meg Iszfendiár párharca közben is, a tilalom ellenére, hadaik közt dühös ütközet fejlődik ki. (*Sáh-Námé.*)

Nemes ellenfelek a harcban *kibékülnek*. A görög Diomedes fegyverbarátságot köt a trójai ellenféllel, Glaukossal. (*Ilias.*) Arany hőse: a diadalmas Bendeguz, szász Detrének ajánlja föl barátságát (*Keveháza.*):

«Imhol kezem: fogadd jegyül,
Békében és harcban frigyül!»

És Bendeguz és Detre szász
Kezet kézben ropogva ráz.

Az *ellenfél becsülése*: lovagiasság vívás közben; a legyőzött ellenfélnek megkegyelmez a győző. Mindezek eposzi közhelyek. A *Nibelung-ének* bosszú-harcában a hősök — többnyire jó barátok — magasztalják egymást, s megsiratják megölt elleneiket. Az olasz vitézzel vívó öreg Toldi, látván, hogy eltört ellenfele kardja, iszonyú csapását rögtön visszatartja és kiált Bencének, hogy hozzon elő hamar a vitéznek egy heverő kardot. (*Toldi estéje.*) Nagy Lajos megsebesíti a bátor olasz Jakabot; már meg akarják ölni, de a király megtiltja, s hagyta, hogy elvigyék, mondva: «vitéz ember!» S később a fogságba esett vitézt ajándékkal szabadon bocsátja. (*Toldi szerelme.*)

Vannak azonban *kegyetlen hősök*, kik vadságból, többnyire azonban fölgerjedt indulatukban, megtagadják a szánakozást, pedig a legyőzött ellenfél könyörög életéért, váltságdíjat is ajánl érte. Mennyire eposzi közvagyon ez, a következő példák mutatják. Adrastos könyörög Menelausnak, *térdeit átkulesolva*: »Kegyelem! vegyed életem érdemes árát! Fekszik atyámnak elég jószág fejedelmi lakában, Úgy rezek és aranyok, valamint a megkalapált vas»... De Menelaus nem kegyelmez.

(*Iliás.*) Vergilius szinte szószerint utánozza Homerost: Magus, térdöleléssel, a hőst [Turnust] így kérleli s kéri esengve: «Éltemet óh kiméld, add vissza fiát az apának! Van fényes palotám, van sok műkincsem ezüstműből, s van rejtett aranyom vert pénzben s durva rudakban»... De Turnus is könyörtelesen visszautasítja a váltságdíjat. (*Aeneis.*) Tassónál: Altamoro könyörög Bouillonnak, s följánlja országa aranyát s kegyes nője drágaköveit élete váltságdíjául... De a kereszties vitéz elutasítja a hitvány földi kincseket. Rusztem nem életéért esdekel; nagy megalázástól akar menekedni. Így kérleli a sáh fiát, Iszfendiárt, aki megkötözve akarja apjához hurcolni az öreg hőst: «Kincsem, rabszolgám mind neked adom... Apám, nagyapám kincsel tömött tárházát megnyitom előtted... Hadseregem is neked szolgáljon. Magam, mint szolgálk terdek elődbe: csak engem láncra verni ne kívánj!» A sáh-fiú nem enged; kardot rántanak, s ő esik el. (*Sáh-Námé.*)

Arany is követte nagy elődeit. Egyiktől is, másiktól is kölcsönzött valamit; hanem a mód, ahogyan a részeket összeillesztette, s az egész, amit a részekből alkotott: az már az ő külön tulajdona. Az ifjú Toldihoz is így könyörög a cseh, *térdre esve*:

«Kérlek édes fiam! ne kívánd halálom,
Minden vagyonomat im neked ajánlom,
Tizenkét vitéznek drága sok marháját,
Vitéző magammal minden apródságát»...

S «Toldinak a szive hajlott a kérésen.» A följánlott váltságdíjat is hajlandó volt elfogadni, de nem magának; egy szegény özvegyasszonynak szánta, kinek két vitéz fiát a cseh harcban megölte. De mikor az álnok cseh hátulról orozva megtámadta, Miklós kegyetlen haragra gerjedt. Hasztalan esdekel a lator: «Kegyelem! irgalom!» — kitekerte kezéből a kardot, s «avval adott neki örökös kegyelmet»... Az öreg Toldi lovagiasan küzd az olasz vitézzel; eltört kardja helyett másikat hozat néki. A hosszantartó élet-halálharcban mindkettőnek «vér fut a szemébe», mindenik már részeg, de nem bortul; akkor Toldi porba ontja az olaszt, és bár az is könyörög bizonyára, s a király is engedne — «kegyelem!» kiáltja — hiábavaló, késő minden: «előbb jár a vas, Toldi Miklós bárdja»...

Inzultálás. Megezik nagynéha az is, hogy a győző — erős felindulásában, győzelmi részegségében — annyira elragadtatja magát, hogy halálravált ellenfelét *inzultálja*. Tettel, sértegetéssel, gúnyal. A bős-haragos Achilles újjongva győzelmén, átszúrja Hektor bokáit, s szíjjal had-szekeréhez kötözve, a nemtelen porban meghurcolja a nemes holttestemet.... (*Iliás.*) A halálasított Mezentius így gúnyolja a «kegyes» Aeneas: «Hol van most a büszke Mezentius s vad erélye szivének!»... (*Aeneis.*)

Aranynál csak kómikus eposzban: *A nagyidai cigányok* álmodott harcában, látunk eféle kegyetlenséget, s ez a körülmény szelidíti a jelenet vadságát. A haldokló Mismás száját félrehúzza, kivété a nyelvét, s szeme felfordulván kiadá a lelkét. Megharagszik Bunyi: «Csúföld az apádat: arra öltsd ki nyelvöd, arra vond el szádat!» S oly erővel lökte dárdáját beléje, hogy mingyárt meghalna, ha még most is élne... Csóri vajda meg — fölrugá s ott hagyta Diridongó holttestét; ellensége volt az Dundi asszony végett... Ezekben az esetekben figyelembe vehető a cigányoknak — mondjuk így — alacsony intelligenciája is.

Obiurgatio. Összeütközés előtt becsmérlik, sértő szavakkal illetik egymást az ingerült ellenfelek. Arany az ilyen bántalmazást «szavakkal obiurgatio»-nak mondja. Én *szó-vagdalkozás*nak szeretném nevezni. Ruzstem így rivall Dsujára: «No rossz mag szülte, neved ma elsápad s megsemmisülsz te! Szülő anyádra fog ma jöni bánat, ki szoptatott, jajgatni fog utánad!»... Dsujja visszavág: «Vigyázz, ne késs' e főt lekapni fejkaszáló kardom előtt! Keblét anyád vérig szaggatja majd és pánצלód s pajzsod fölött sóhajt»... (*Sáh-Námé.* Szász Károly fordítása.)

A hetyke olasz is lenézi a vele víni kész Gyulafiakat. «Gyermekek, ez a hely nem tinektek való. Fussatok, eltapos itt a katona-ló!... Hír nélkül hazulról minek távozatok? Sirva-ríva keres az édes anyátok»... A két levante kemény választ küld neki: «Mondd meg az olasznak, a bitang lelkének: fogja meg zabláját csúfoló nyelvének! Az gyermek, akinek nyelve a fegyvere; nyelvet öltögetni mi nem tudunk vele»... (*Toldi estéje.*) A viadaltéren barátruhában megjelenő Toldira meg így rivall az olasz, káromkodva szörnyet: «Vén pap, mit keressz itt? meguntad életed?»... «Olasz! neked hoztam utolsó kenetet» — vág vissza kedélyesen az ősz bajnok. (U. o.)

Megfélemlítés, lefegyverzés is célja az obiurgationak. E mellett kérkedő bátorság, erőfitogtatás színében tűnik föl néha a túlaradó önérzet, a végsőre elszántság. A cseh bajnok meg akarja félemlíteni, harcképtelenné akarja tenni a suhanc Toldit. Színlelt barátsággal nyújtá vaskeztyűs tenyerét, hogy összeroppantsa vele Miklós kezét. Eszrevette Miklós a dolgot előre, s a cseh barátságát jókor megelőzte:

Összeszedte Toldi roppant nagy erejét,
S megszorítá szörnyen a bajnok tenyerét;
Engedett a keztyű és összelapula,
Kihasadozott a csehnek minden ujja, — —
Úgy csordult ki a vér minden ujja végén.

Arany itt megjegyzi: «szájhagyomány szerint». Hasonló hagyomány szól Kinizsiről: «Irák, hogy egykor egy török bajnokkal egy szál kardra kiállván, azzal először kezét fogott,

de annak kezét úgy megszorította, hogy a török ujjai mind összeragadtak és minekelőtte kardját megmarkolhatta volna, addig annak fejét elcsapta.» (Budai Ferenc: *Polgári lexikon.*) Miféle úton-módon kerülhetett ez a magyar hagyományba — az irán-turáni népek mondájából! A *Sáh-Námé*-ben ugyanis Mazenderán sáhja legerősebb vitézét, Kalahurt, küldi Rusztem elé. Tettetett tisztelettel kezét nyújt a hősnek, hogy szorításával összeroppantsa a kezét. Rusztem mosolyogva tűri, s úgy visszaadja a szorítást, hogy Kalahurnak mind az öt körmén kiserked a vér... Más alkalommal meg a fiatal Iszfendiár szorítja meg egész erejéből az öreg Rusztem kezét úgy, hogy körmeit a vér is elborítja. S Rusztem oly keményen visszaszorította az ifjú kezét, hogy minden újján szinte serkedt a vér...

Toldi és a cseh bajnok külön csónakon eveznek át a bajvivó helyre, a Duna szigetére. Ott Miklós, mihelyest partot ért a lába, csónakát berúgta a széles Dunába. Cseh vitéz kérdezé: miért cselekedte?

«Nem egyébért, vitéz», Miklós úgy felelt meg,
«Hanem, hogy egy csónak elég egy embernek:
Együnknek itt ma gyászos lesz a vége,
S nem lesz a halottnak hajóra szüksége»...

Arany erre is megjegyzi: «szájhagyomány szerint.» S tudott dolog, hogy Ilosvai, s Vörösmarty is felhasználta ezt a hagyományt. De lám: Tristán és az óriás Morold szintén két csónakon eveznek egy puszta szigetre, hogy megvívjanak egymással. S Tristán is visszalöki a csónakát Egy embernek — úgymond — elég egy csónak. (A *Tristán-monda*, Strassburgi Gottfried feldolgozásában XIV. század.) A Nibelungokkal Attilához vendégül menő Hagen is szétvágta az egész hajót, mely átvitte őket a Dunán: hiszen nem lesz rá szükségük, mert tudta a hableányok jóslatából, hogy mindnyájan ott vesznek... (*Nibelungen-Lied.*)

Vándor-motivumok ezek; az eposzi közvagyon szétgurult kincsei.

c) Hadi-tanács.

A küzdelmeket *hadi-tanács* szokta megelőzni; az ildomosan gyáva, félénk békepárt s a vakmerő harci párt szócsatája. Hosszadalmas szónoklatok hangzanak el. A hadi-tanácsból aztán *kihívó követséget* menesztenek az ellenséghez... Az *Ilias*-ban különösen sokat gyűléseznek, vitatkoznak emberek és istenek egyaránt.

Arany sablonos példát ad minderre a *Murány ostromá-*ban. Veselényi hosszasan tanácskozik vezéreivel. Ő makacsul ragaszkodik föltevéséhez, hogy elfoglalja a várat. Gombkötő erre előbbi tanácsát, hogy föl kell hagyni az ostrommal, hízlgő színes beszédben megváltoztatja. Kazai bevehetetlen-

nek tartja a várat. Vadászi vakmerő támadást javasol. Fekete ki akarja éheztetni a várbelieket. Végül Veselényi a vár föladását követeli Szécsi Máriától. S az öreg Sólymosi, a többek között, ilyen fenyegetéseket mond a kihívó izenetben: «... De ha átaladni még tovább is késel s a vezért ingerled ellenszegüléssel; akkor jaj neked s jaj a nyomorultaknak, kik e fecskefészék üregében laknak! Kő kövön nem áll meg reszkető faladon, szabad zsákmányra jut mindennemű vagyoni, kardra hányatik mind: férfi, asszony, gyermek, még a csecszopója sem talál kegyelmet»... Dzsingis khán sem ijesztette volna borzasztóbban a nyomorult várnépet. Mikor ezt festette Arany, bizony elnyűtt *patronnal* dolgozott.

Károly cseh király-császár haditanácsa már a politikai kétszínűségnek, alattomos fondorlatnak hű rajza. A császár is rettentő színben tünteti föl a magyar király hadmozdulatait. «Csorda szilaj vadnép számnélküli száma, ki se Istent nem néz, se emberi törvényt, csecsemőt anyjából kihásit gyönyörként; jusson eszetekbe Attila és Dzsingis: Uraim, ha késtek, oda jutunk mink is!»... De nem lepte ijedség a többiek arcát, ismerve Lajosnak lovagias harcát. S a választófejedelemk a császár szorult helyzetét a maguk hatalmának biztosítására, növelésére igyekeztek kihasználni. (*Toldi szerelme.*)

Puk labanc vezér bölcs tanácsulése a pedáns, copfos haditanácsok kifigurázása. «Az lehetetlenség!»... «Nincs lehetetlenség!» — ellenkeztek a vélemények. «A kivitel enyém» — monda Puk kevélyen, s a többi vezér meghajolt mélyen... (*A nagyidai cigányok.*)

Vannak heves természetű hősök, kik megvetik a *lassú taktikát*, akik mérgesítik, ingerlik magukat a viadalra. Turnust hiába igyekeznek lebeszélni, hogy ne álljon szembe Aeneaszal; még harevagyóbb lesz, s a királynéhoz így szól: «Ne keseríts, kérlek, balsejtelmeiddel s könnyüiddel!» Roppant dárdáját hevesen markába ragadja. «Itt az idő, dárdám, hogy most cserbe ne hagyj; hagyd a puha phryget, azt a fél-férfit, leteritnem, róla lehúzott vértjét széttépnem, s hevített vassal fodorított s myrhától csepegő hajfürteit porba kevernem.» Így dül-fül... Aeneasz szintén szliajul ingerli haragját. (*Aeneis.*)

Toldi is ilyen indulatos. A király megfontolt haditervét hallva alig-alig fojtá dühe kitörését. «Megyek én, hadd menjek! nincsen maradásom: éhezi a szemem, hogy cseh ebet lásson... Hamar a zsenegjét! nekem az elsőket!... (*Toldi szerelme.*) Az öreg Toldi meg ekként «dörmölgdik»: «Oh én vén szakállam, hivatlan vendégem, im Budára hívat most a király éngem. Tán meg is csúfolnak ott az ifjak éngem... Ám ha megállandod ott a te boszúdat: gyönggyel megfűzetlek; ha pedig szégyenbe hozod tenmagadat: szálanként téged én el-kiszaggatlak»... Így tüzelte magát indulatba. A csú-

foló ifjakon megállá boszuját, s őt magát is «megölé a harag». (*Toldi estéje.*)

2. Egyező mozzanatok a jellemrajzban.

a) *Szertelen erejű, rettenthetetlen bátorságú hősök.*

Vakmerő hős ellenséges várban reked, de nem vesz el. Egymaga ver széjjel egész táborn. Turnus egymaga küzd a trosokkal, berekesztve a várba, és sértetlenül jut ki belőle. (*Aeneis.*) Coriolanus épen így küzd Corioli város bezárt kapuin belől... Radomont, arab hős, egymaga dülja, égeti Páris városát. (*Orlando furioso.*) Etele is egyedül megy be Buda várába. Hiába tartóztatják a hún fők: «Ne menjen! Hadurra! hová megy? Azok ott nagy tábor; maga hős, de lám *egy*».. Etele mögött bezúdul tengelye a zárnak; a bennlevők pedig mint kőszobor, állnak... (*Buda halála.*)

Rusztém, ha százezernyi hadsereget megtámad egymaga: valamennyien elfutnak — mondja a *Sáh-Námé* költője a keleti képzelem szertelen nagyításával. Toldi a Vág mentén nagy csapat zarándoklóra, fiagellánsokra talál. Hozzájuk csatlakozik, hogy vezekeljen szerelme «átkozott voltaért». Egy kobzostól azonban megtudja, majd maga is látja: hogyan tivornyázik az a képmutató, utálatos csürhe. Nosza, Toldi a nagy ostort rengeti kezében, üti őket hátba, szembe, hason, képen, döfi vas öklével, rúgja tova lábbal, verdesi egymáshoz, markolva nyalábbal. Nosza! lába is kél az egész seregnek... Úgy szélyel üt ádáz Toldi Miklós közte; szedi-e magát, vagy soha, e nép össze? A kobzosnak eláll szemézője: «Ily dolgot az ember nem hinne regében, *Orlando* ha tenné, olasz' énekében»... (*Toldi szerelme.*) Íme, Arany maga is Ariostóra gondol, mikor Toldival ilyen szertelenséget vitet véghez. Az *örjögő Lorántnak* vannak is eféle tömeg-dúlásai.

Zrinyinél hibáztatja Arany az olyan «óriási dimensiókat», hogy Demirhám gyökeréből nagy tölgyfát kiránt s ököl-lel agyonveri az elefántot.¹ Azt mondja: «Ha Demirhámot fanyövő óriásnak festi (Zrinyi), azon mégis el kell mosolyodnunk. Igaz, hogy Ariosto is tépeti a fákat hősével, de amellet, hogy őt erre a lovagkor phantasmái szabadjtják, ott ül ajka végén az örökös gúnymosoly, mellyel saját teremtményeit kíséri, s ez egészen más.» Később ebben is módosult Arany véleménye. Ariosto csakugyan tépeti a fákat hősével. *Örjögő Loránt* egy rándítással a legmagasabb *fenyőszálat* kinyövi, hasonlóképpen tövestül kitép egyebeket is: *szilt, bükköt, tölgyet*, mintha csak fűszálak volnának... (*Orlando furioso*. XXIII. 135.)

¹ Rusztémről is mondják a *Sáh-Náméban*, hogy már nyolc éves korában leütött egy vad elefántot.

Ámde ismerünk más eposzíróknál is, s régibb korbeli fanyövé óriásokat. Vergilius említi a «rémséges Orion» óriást, aki hegyek ormáról *agg gyertyánt* hozva magával, lépdél a föld színén... (*Aeneis*. X.) A *Maha-Bharatában* Bhima és Vaka óriások nagy szálfákat csavartak ki gyökerestől s azokkal rohantak egymásra. *Az erdő valamennyi szálfáját kinyöttek és összetörték egymás fején-hátán...* Ez talán a legnagyobb szertelenség; a hindu Veda-kor fantazmáinak szüleménye.

Ősrégi eposzi közvagyon ez is. Később Arany se átalott hozzányúlni s épen nem gúnymosollyal. A Nyisztra folyó kompjának zsvány vámszedője, az óriás Dovecz, észrevevén Toldit a bokron keresztül, *egy fiatal gyertyánt főlzakít tövestül* és úgy várja készen, mint valamely bótál... (*Dalás idők.*) Mikor Toldi kizokogta bánatát Rozgonyi Piroksa sírhalmán, négy gödröt vájt neki jó kardja, két keze markával földjét kikaparta, *felránta tövestül négy fiatal fűzet*, s a sír mellé elültette. Ezek árnyékozzák az apáca-szüzet... (*Toldi szerelme.*) A dimenziókat mérsékli ugyan a költő azzal, hogy *fiatal fákat* tépet ki a hőseivel; hanem azért a Toldi négy fiatal fűzfája mégse lehetett valami vékony vessző csak, valami egészen gyöngye hajtás.

b) *Hős nők.*

Hős férfiak között férfias erélyű, férfias erejű, harcos nők is szerepelnek a hőskölteményekben. Töbnyire a szerelemtől üzetve sodródnak a véres ütközetek viharába. Hivatásos, harcoló nők: a mesés *amazonok*. Ilyen az *Aeneisben* a szörnyű Camilla, aki «holttestek halmán s nyílt mellel küzd s tombol büszke lovával.» Clorinda, a pogány amazon is küzd a keresztetek ellen. Szeretik egymást a keresztény Argantéval, s a harcban szerelme kardjától leli véletlen halálát. (*A megszábadított Jeruzsálem.*) A *Nibelung-ének* Brunhildja szertelen nagyerejű: kopját vet, mázsás követ hajt. Szerelmét az bírhatja, aki őt lebírja. A kérőknek három próbára kell vele kiállaniok, s aki csak egyben is vesztes: fejével lakol. Mint Gunther király neje azonban elveszti amazonságát. Világraszóló haditetteket visz véghez a legyőzhetetlen lovag-hajadon, Bradamante, a frank hősök között Ariosto regényes eposzában.

Arany is szerepeltet férfias lelkű, hős nőket, de hősiességüket nőiességükkel okolja meg: *szerelmükkel s honszerelmükkel*. *Rákócziné* békeszerző szó helyett, harcra tüzeli szabadsághős férjét, s visszatér, rabnak, büszke Bécsnek várába. *Rozgonyiné* azért követi férjét a harcba, hogy élve-halva mindig közelében lehessen. S Galambócnál a «gyöngye asszony» maga vezérli a gályákat a török hajóhad ellen. Megmenti Zsigmond királyt s férjét is. Mind a világ Rozgonyi Cicelle győzelmét beszéli. *Az egri leány* kedvese halálát akarta megbosszulni, mikor a cseh pribékekkel szembeszállt «egyenetlen harcon»,

mint «galamb marókkal.» De nem lett belőle *egri asszony*: nem «nyerte el az egri nevet», mint a győzelmes egri nők Dobó idejében. «Messziről egy dárda hű szívét átjárta, s odarogyott szépen kedves halottjára»... Szécsi Mária — *Murány ostromában* — várkapitányi rangot visel. Sisakba, páncélba öltözik. Fegyverzetével egyetemben hős szerepét is levetkezi aztán Veselényi szerelmi ostromára.

Csak egy öldöklő amazont hősködtet Arany: *A nagyidai cigányok* viadalában. Ariosto rettenetes hősnőjéhez: Bradamantéhoz hasonlítja. «Dundi asszonyság az, Diridongó társa, mint egy Bradamante, népet öl rakásra... Szeme vérben villog, habot ver a szája, gyilkolásban részeg örömét találja. Döghalál módjára pusztít a seregben, szakállas, bajszos vitéz emberekben»... Igazi fúria. Jó szerencse, hogy csak Csóri vajda álmában történik mindez a szörnyűséges dolog.

A magyar hős nőkre általában jellemző, ahogyan Rozgonyinét állítja elének a költő:

Gyöngyös arany *fejkötőjét sisakkal* borítja,
Karsu fűzött selyem *vállát* [pruszlik] *páncélba* szoritja,
Kardot is köt: *bársony övre*, gyémántos fogantyút,
Pici piros csizmáira szép ezüst sarkantyút...
Lebke szellő lebegteti *tengerzöld ruháját*.

A *férfi* hadifölszerelés *női* öltözéket főd. Asszony tehát — férfi-fegyverzetben. Ilyenek a magyar honleányok: hős nők, nem nő-hősök. Ellenben az igazándi *epika-heroínák* tetőtől-talpig férfiruhába, lovagi páncélba, fegyverzetbe öltözködnek. Olyanok az idegen Camillák, Clorindák, Bradamanték.

Regényes kalandok szenvedőlegesen hősnője a szép *Angyélika*, kiért annyi keresztény és pogány dalia eped és harcol, akiért *örjöng* a szerelmében csalódott *Loránt* is... (Ariosto.) Ilyen Angyélikák képére, a lovagregények, regényes eposzok kalandokba keveredett hősnőinek előrajza szerint, mintázta Arany a legbájosabb «lovag-hajadon» alakját: *Anikóét*. Toldi Miklós húga, a gonosz véget ért Györgynek a leánya ez a kis eleven ördög. Mikor Miklós látogatóba hazatér az anyjához, Nagyaluba, Anikó — fut elébe, fut, fut; kengyelibe pattan. Aztán játszik a Pejkóval... A buksi fiatal Bencét lovaggá üti egy asztali késsel, s bátyja kinőtt ruhájába öltözteti leventének. Maga sisakot-páncélt ölt s kihivatja Toldit életre-halálra. Az nekigyürkőzik, pusztá kézzel nekirohan; az ellenfél megfutamodik s orra bukik a nehéz fegyverzetben. «Úgy kell! eben esett! köszülötte lánya!» — kiált a nagyasszony, de azért hozzá fut, fölemeli s tizszer is megkérdi: «Nem fáj-e valahol? könyöke vagy térde?»... Miklós váltig hajtogatja: miért is nem adják már férjhez!

Kalandos, vakmerő tervet kohol: nagynehezen ráveszi nagyanyját, hadd mehessen el Bencével Olaszországba Nagy

Lajos király után, hogy tőle kegyelmet könyöröggjön bátyja számára... Anikó *páncélos lovagi ruhában*, Bence, mint fegyverhordozója, eljutnak Velence határába, elfogják a két sirrablót, majd Nápolyban a magyar király hadaihoz érve, Anikó Aversza ostrománál belesodródik a harcba. Szerencsésen rátalál aztán a tőle elszakadt Bencére — és föltalálja Toldit is, aki a királytól minden bűnéért bocsánatot nyer. Ilyen «lovag-hajadon» a valóságban aligha volt nálunk. A két magyar széphistoriában *Bankó vitéz leánya* s *Vitéz Francisco felesége* idegen eredetű mondáknak nem magyar vérű nőalakjai. Anikó a költő — idegen hatások által izgult — képzeletének a szüleménye.

3. Motivum-egyezések.

Elhagyatott suhancból híres lovag lesz. A béres-sorban, falusi életet élő suhanc *Toldiban* «szép magyar leventék, aranyos vitézek» láttára föllobban a szunnyadó vágy a katonaeletre: «mert vitéz volt apja s György is, álnok bátyja, a királyfi mellett nőtt fel»... Világgá bujdosik, nagy tettet visz véghez, s Nagy Lajos királynak első lovagja lesz belőle. *Percival* is, egy erdei magányban özvegy anyjánál növekedő suhanc, három kóbor lovagot lát fényes páncélban s fegyverzetben átügetni az erdőn. Megtudja, hogy apja is olyan lovag volt; nincs nyugta többé, mennie kell utánuk a világba. S Percival az Arthur király lovag-körének egyik legkiválóbb tagja lett.

Férválasztás. Nagy Lajos király azt a tanácsot adja Rozgonyinak, hogy rendezzen lovagtornát s annak adja fiúsított egyetlen leányát, Piroskát, aki legbajnokabb lesz. Alruhában Toldi győz — más számára; maga meg, Piroskával együtt, boldogtalan lesz. (*Toldi szerelme.*) Bhima rádza is úgy akarja férjhez adni leányát, Damajántit, hogy «szvajamvará»-ra: önkéntes férjválasztásra hívja össze a hindu daliákat. A versenypróbákban a hősök-hőse: Nál lesz a nyertes. (*Maha-Bharata.*) A Veda-korbeli árijáknak ez a szokása, módosított formában, az indo-germán népek középkori lovagtornáiban újul föl.

Al-harc. Roger — hálából — Leó görög herceg helyett s az ő fegyverzetében megví Bradamante kezéért, magával a hős amazonnal. Legyőzi, elnyeri Leónak, pedig egymást szeretik. A viadal után Roger lovára kap, a herceg sátorához vágat, hol az szorongva várakozik rá. Lehányja fegyverzetét, Leó hálálkodására mit se szól, bucsú nélkül elvágat s a rengetegben átengedi magát kínzó fájdalmának, mardosó önvádjának... Végül mégis Rogeré lesz Bradamante. (*Ariosto: Orlando furioso.*) Mások is úgy vélekednek¹, hogy Arany az itt elmondottakból is vehetett vonásokat Toldi ál-harcának

¹ Weber A.: *Irodalmi hatások a Toldi szerelméhez.* Budapesti Szemle. 1917. március.

s egészen hasonló lelki harcának festéséhez. De *Toldi szerelme* nem jó véget ért. — Ariosto Bradamanteját meg a germán Brunhildához lehet hasonlítani; mind a kettő csak annak adja a kezét, aki őt párharcban, erőpróbában legyőzi.

Hattyú-ing. A muhi csatából Adria tenger szigetére menekül a tatárok elől Béla király. Kiséretében van Forgács Andor. «Ott egy nap az ifjú, hogy a parton jár, im, zátonyon ülve, tenger hableánya! Nagy haját fésüli, — arany tündöklésű hajából arany port szikráztat a fésű.» [Mint a Rajna tündéreléánya: Loreley!]. . . Hattyú-ingét Forgács gyorsan felölelte, s csak egy csókért akarta visszaadni. «Nem, halandó, azt nem; de ha tudni vágyol, mit rejt a jövő: — ám halljad!» S megjósolja neki a Forgács-ivadékok jövőjét. A tündér dalától Andor elszunnyad, a hableány meg — «hattyú-ingét gyorsan szép testire ölté» s elrepül. . . Az ifjú aztán pajzsára íratta a szép sellő képét. Így beszél el Arany a Forgács-család tündéres címerének eredetét a *Toldi szerelmében*.

Ez a *hattyú-ing* megint az eposzi közvagyonból való. Mint vándormotivum felnyomozható az ősgermán s a hindú mondák hajdanáig; de visszatér a legújabb korba is, szinte napjainkig. Az izlandi *Edda-énekekben* Wiland varázsló a hattyú-szüzektől elveszi pehely-ingüket, . . . magára ölti a hattyú-szárnyakat és elrepül. . . Hagen patakban fürdő szép vízi-tündérekre bukkan. Eldugja a ruhájukat. Az egyik sellő hizelgő hangon kéri: «add vissza ruhánkat, megmondjuk jövődet» . . . (*Nibelungen-Lied.*) Nál, a hindu hős, rabul ejt egy hattyút. «Ne ölj meg — esdekel a madár — megszolgálom jószágodat. Dama-jántihoz röpülök és úgy földicsérlek előtте, hogy nem gondol soha másra, csak tereád» . . . (*Maha-Bharata.*) Az újkori *szerb népekekben* a Jug-fiúk anyja Istenfiül hattyú-szárnyat kér, hogy elrepülhessen a Rigó-mezőre, s megnézzze kilenc fiát meg a férjét. Isten adott neki hattyú-szárnyat s el is repült a Rigó-mezőre. . .¹ A legújabb finn irodalomban, Leino Ejnó egyik *balladájában*: Hísi ördög három leánya vadlúd alakban a Drina folyó mellől a Fehér tenger partjára repül. Lerakják szárnyukat s fürödnek a tenger habjaiban. Egy Lippo nevű suhanc madarász a szebbik szárnyát ellopja, s ő is csókért hajlandó visszaadni. . .²

A *kivágott nyelv, mint bizonyíték.* Van Arany hátrahagyott versei között egy *Csanád* című költői elbeszélés töredéke. A tervvázlat szerint ez lett volna a költemény tartalma: Szent István két ifjú rokona, Csanád meg Gyula, vetélkednek a legyőzött besenyő vezér leányáért, az aranyhajú Léláért. A király Gizella királyné szolgálói közé adja a leányt, a vetélytársakat

¹ *Jugovicsok anyja.* Budapesti Szemle, 1910. július.

² *Tengerben fürdő lányok.* Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 1913—14.

pedig azzal csönnesíti le, hogy azé lesz Léla, aki az óriás Otomot legyőzi... Csanád a Maros szigetén párbajban megölte az óriást, nyelvét kivágta és tarsolyába tette. A későn érkezett Gyula megtalálja a holttestet, fejét levágja s Istvánhoz viszi, mint győzelme jelét. A király már neki akarja adni Lélát, mikor megtér Csanád s fölmutatja a kivágott nyelvet. Gyula megszégyenül, Csanád pedig jutalmul kapja a leányt.

Arany e tervezett művéhez két forrásból is merített. Ariostónál: a szép Angyélikáért szörnyű vetély keletközött Loránt és unokaöcse Rináld között... Károly császár elvevé a bajnak okozóját szépen s a bajor hercegnek adá azt kezében, jutalmul ígérve kettőjük közt annak, ki több pozgányt aprít le... (*Orlando furioso*; Arany fordítása). A *Tristán-monda* szerint pedig: Irország királya annak ígéri a leányt, aki az országot pusztító sárkányt megöli. A király asztalnoka is szerette volna elnyerni a királyleányt. Ki is megy a szigetre, hogy megvívjon a szörnyeteggel, de félelmében elrejtőzik a bokrok közé. Jön Tristán. Megöli a sárkányt s kivágott nyelvét kebelébe rejt. Az asztalnok előbujik rejtekéből, nagy bátran levágja a döglött sárkány fejét s a királynak diadallal fölmutatva kéri jutalmát: a leányt. Előkerül azonban Tristán a sárkány nyelvével, s a csaló maga is bevallja csúnya vétkét...

III. Stílusbeli kölcsönhatások.

Az eposziró stílusában, elbeszélő módjában is vannak — mondhatni — céhszabályok, miket meg kell tartania a mesternek, ha remeket akar alkotni.

A *hasonlatul vett tárgy részletes rajza*, szemlélhető kiszínezése, általában a «homéri hasonlatok» a nagy mester óta hagyományos kellékei az epikus előadásnak. Arany elbeszélő stílusában az egy vonással vázolt rajztól a színesen festett képig, a mozgalmas, plasztikus jelenetig, a természet jelenségeinek az ember életére, jellemére való ezerféle vonatkozását, szemlélhetjük. Íme néhány példa, egybevetve előképeivel. Toldi nagy búsan hazafelé ballag, s mint *a barna éjfél*, szeme pillantása... Apolló valamint *komor éjszaka*, úgy ment... (*Ilias.*) Mint *a sértett vadkan*, fű veszett dühében... (*Toldi.*) Mint *a fene vadkan*, tajtézkik a dühtől s hátából a lánsát kirázza... (*Aeneis.*) Kevét elboritá szertelen *nyílzápor* a vak éjjelen... (*Keveháza.*) A *nyilakbul* egész zivatar kel a légben, s *vas-záport* áraszt... (*Aeneis.*)

A *görög mitológia* élet-eleven természet-személyesítését csodáljuk e két-egy éjjeli képben: «Elfeküdt már a nap túl a nádas réten, Nagy vörös palástját künn hagyá az égen, De az éj erőt vett, csakhamar beronta, Az eget a földet bakacsinba vonta, És kiverte szépen koporsószegével: Fényes csillagoknak

milljom-ezerével; Végre a szép holdat előkerítette S ezüst koszorúnak fejtül oda tette»... (Toldi.) — «E közben az éjnek tündér fejedelme A mennyre királyi székét fölemelte, Rajt ült maga, s a hold, szép szende arája, Félénk szerelemmel simul vala rája. Az ég szürke boltja keleten tiszta volt, A nagy országútig¹ nem fődte semmi folt, Szerény csillagocskák álltak őrt, csoportban, Királynéjok körül, illemes távolban»... (Murány ostroma.)

Egyforma mozgalmas drámai jelenetté bővül Vergiliusnak és Aranynak ez a hasonlata: Turnus rést fűrkész a várba bemenetelre — mint mikor a farkas vihar és zápor közepette ólálkodva agyarog az ól reteszénél; bent juhok bégetnek, majd megvesz az egyre lankasztóbb éhségtől... (Aeneis.) Mint csikas ordas tél idején, hogyha künn barom egy se béget, ő türi soká a kinos, fagyos éhet; de mikor nem győzi, faluba ront bátran, — Toldi azonképen szüntelen a bosszút éheziszomjazza, be-bejő Budára titkon... (Toldi szerelme.)

Shokása Homerosnak, hogy néha a kelleténél tovább fűzi a hasonlatot, fölösleges részletekkel bővíti. Íme egy példa: Menelausnak úgy ömlik ki a vére, mint mikor egy asszony biborral festi meg az elefántcsontot paripa-kantárnak — és az sokáig hever nála, noha sok daliás ifjú vágynak rá, de a kantár fejedelmekre vár... (Ilias.) Erre is találunk példát Aranynál: Mint az édes anyatáj, Mit csecsemőnek szívni kéj, — Hozzá-tapad kacsóival, Kis lába fiezkánd, mint a hal: Úgy folyt magyar nyelvén a szó... (Az utolsó magyar.)

Egyik legszebb hasonlatának a kialakulása is érdekes. «Mint a him szarvas kit vadász sérte nyíllal, Fut setét erdőbe sajgó fajdalmival, Fut hideg forrásnak enyhítő vizére, És ezerjófívet tépni a sebére; Jaj! de a forrásnak kiszáradt az ágya, Az ezerjófívet írúl sem találja — : Úgy bolyongva Miklós...» (Toldi.) Tudott dolog, hogy ez a hasonlat egy ismert Himfy-dalra emlékeztet: «Mint a szarvas, kit megére A vadász mord fegyvere, Fut, de későn, foly már vére, S ázik tőle a csere: Úgy futok én e pár szemtől...» De Arany, mikor a hasonlat képréseit összeillesztette, ráemlékezett Vergiliusnak erre a jelenetére is: a megsebesült Aeneas sebéből sehogyse tudják kivenni a nyilat, hasztalan mosogatják gyógyító vizekkel. Venus, megszánva fia gyötrelmét, a cretai Idahegyről dictamnus [ezerjő] fívet szed — ismerik annak gyógyyerjét a vadkecskék, ha repülő nyil akadt hátukban — azt hinti titokban a fürdőlébe, s tőle megépül Aeneas lába... (Aeneis.) Arany kimutatja, hogy a Megszabadított Jeruzsálem hősenek, Godolfrédnek megsebesülését s meggyógyulását szószerint eképen beszéli el a költő, s «még a latin szónak megfelelő

¹ Hadak-útja: a Tejtút.

olasz is növeli a hasonlóságot; elannyira, hogy — azt hiszi — Tasso itt műfordítói ügyességét akarta bemutatni.» Arany nál sokkal önállóbb a kölcsönzött motívumok alkalmazása. A sebzett szarvasról vett hasonlatnak elemeit egyébként nagy tér- és időbeli távolságokba tovább is lehetne nyomozni egészen a bibliáig.

A *sebesülések* módjának, a *halál* neveinek leírásában is vetélkednek az eposzírok. Arany ezen a téren is bámulatos leleményességet, sokoldalúságot mutat. Toldi Györgyöt Miklós «ökle csontos buzogánya» úgy összezúzná, hogy «mint egy repedt csont, deszka közé kötve, Itéletnapig sem forradozna össze»... Toldi egy nagy kővel agyonsujtott egy nemes vitézt. «Mint olajütőben, szétmállott a teste, És az összetört hús vérolajt ereszte»... (*Toldi.*) Bendeguz «kardjával Makrin fejét irgalmatlan repeszti szét, míg gyors nyilat az ívek húrja szász Detre homlokába fúrja... Am Detre hős — ketté töri a vas nyilat...» S a homlokába tört vasdarabbal késő vénséget ért; azért nevezték «vashomlokú Detrének», «haláltalan Detrének.» (*Keveháza.*) A német Héringnek «combja közé akad hátul Dundi kardja, s oly likat hasít, hogy a tarkója tartja»... A halálra sujtott Cibak — «tótágast áll fején; égfelé a lába, megakadt valahogy a nyeregkápába; lelke pedig, amint mennybe iparkodott, feljebb-feljebb mászva, kiment, ahol tudott...» (*A nagyidai cigányok.*) Arany itt már elment az esztétika legszélsőbb határáig.

Tassónak egy groteszk agyrémét maga is helyteleníti. Aletto fúria «a legyilkolt Rinald roncsolt tetemébe öltözik: feje, jobb keze levágva, baljába tartja véres koponyáját. E képtelen alakban ijeszti Argillánt» — álmában. (*A megszabadított Jeruzsálem.*) «Ily szörny, mint a markából beszélő Rináld — folytatja Arany — a romanticismus agyrémei közül való; noha bizonyos, hogy e jelenetben az Aeneas álmait látogató Hektor véres alakja lebegett a Jeruzsálem írójának szeme előtt. De Hektor egy roncsolt emberi alak; Rináld egy képtelen szörny...» Tudjuk, hogy Aeneas még a roncsolt Hektornál is roncsoltabb alakot lát alvilági útjában: Priamus fiát, Deiphobust látja «roncsoltan egész tetemében; merő seb rémletes arca, karjai bénítvák, mindkét füle szegve tövéig, csonkított orral csúfságig eléktelenítve». (*Aeneis.*)¹

¹ Heinenél — a többek között — szintén találni egy nagyon is groteszk, s épen nem esztétikus jelenetet: Mária Antoinette a Tuillériákban szigorú etikett szerint «lever»-t tart. Udvarhölgyei öltöztetik hajbókolva, letérdelve előtte. Egyiknek sincsen feje, a királyné is «elvesztette» a fejét... A főudvarmesternő — fej hiányában — «lächelt sie mit dem Steisze»... (*Mária Antoinette.*) Lásd még: Jókai: *A holt költő szerelme.* A holt költő, Petőfi, meglátogatja hitvesét, de mindig más fejjel jelenik meg, mert a tömegsírban nehezen találja meg a magáét...

És lám: Aranynál is találunk a Tassótól leírthoz hasonló «képtelen alakokat», groteszk jeleneteket, két ízben is. Egyszer ugyan *A nagyidai cigányok* furcsa, álmódott harcában, másszor azonban a *Toldi szerelme* álomlátásában. Csóri vajda lecsapja Puk vezér fejét. Később fejét markába tartva, s reszkető kézzel összevissza gyúrva áll a győztes elé. A komoly vízió ez: Nagy Lajos fejét vetette Durazzo Károlynak... «Előálmot valamicskét alván, Kép álla előtte, disztelen és halvány, Nyaka mély sebéből ontva piros sávolyt; És szóla, sohajtván nehezet és hosszút: Király! a halálban sem szünik-e bosszúd?... Fölrriad Lajos, de a kép nem enyészett, Imette is rá még jó darabig nézett»...¹

Szertelen vérontás.

A burgundiak és a húnok oly szörnyen öldökölték egymást Attila palotájában, hogy — a fal minden nyílásán kitért a vérözön... (*Nibelung-ének.*) A cezumóri ütközetben «hegyről alá vérzuhatag hömpölygeti a holtakat... (*Keveháza.*) Szolimán, arab vezér, így ádázkodik: «Hegyeket csinállok, hegyeket leölt, megsebzett emberekből; vérfolyamokat csinállok... (*Megszabadított Jeruzsálem.*) Zrinyi Szolimánja meg akarja festeni a lovát keresztjén vértóban... (*Szigeti veszedelem.*) Csóri vajda a testeknek olyan halmai közt jár, mint az Ararát-hegy; lova pej a vértől... (*A nagyidai cigányok.*)

A vérengző hősök vérszomjasokká is fajulnak. A nagy hőségtől szomján epedő burgundiak, Hágen javaslatára, megölt ellenfeleik vérért isszák. «Ajkát mind összetette sebek nyílt ajkival, Abból erőt merite sok ellankadt vitéz»... «Jobb ám ez bármi bornál, ha ily forró a nap»... (*Nibelungen-Lied*) Vértívó szörnyeteg a *Sah-Náme* egyik hőse, Gudersz is. Megölvén ellenfelét, Piránt, kezét a vérben megmosta² és mert belőle s markábul szomjan egy hosszút ivott... Arany ennyire nem fokozta a szörnyűségeket; megmaradt a szertelen vérontás leírásánál.

Felette érdekes vándor-motivum a *tetemrehívás*, mikor *a sebből kifakadó vér* elárulja a gyilkost. Ez a középkori istenítélet nálunk is gyakorolt ítélkezés volt. Az ordália jogi aktusát mozgalmas drámai jelenetben tárja elénk Arany *Tetemrehívás* című balladája. *Sebből piroosan buzog a vér*, mikor Kund Abigél áll Bárczi Benő holtteteméhez... «Lányom, ez ifjú gyilkosa vagy!» — mond a «pörosztó». Előbb már sorba be-

¹ Csakhogy Aranynál ez a jelenet épen nem groteszk, s a kísértő képet nem is kell már lefejezett alakban képzelni, csak mély, halálos nyaksebével. *Szerk.*

² A nemes Brutus is azt mondja összeesküvő társainak: «Hajoljatok rómaiak és kezünkig fűrösszük Caesar vériben; Fenjük be kardjainkat»... (*Shake-peare: Julius Caesar.*) De ez náluk nem kegyetlenség vagy kegyeletlenség; véres tettük jogosságát akarják vele bizonyítani.

lépdel sok megidézett, de — *nem fakad a seb könnyre*... Ennek az *ösmagyarnak* vélt, s a külföldön csak szórványosan alkalmazott törvénykezési gyakorlatnak egész menetét szemléljük már a germán naiv eposzban: a *Nibelungen-Lied*ben is. Krimhild tetemrehívással deríti ki férjének, Szigfridnek gyilkosát.

«Ki ártatlan? megtudni könnyű a bizonyost;
Csak a koporsó mellett álljon meg egyszerűn,
S az igazság azonnal nyilvánossággal kitün.»
Mi gyakran szokott esni, esett itt nagy csoda:
Mihelyest a megölthez a gyilkos áll oda,
Azonnal minden sebe megint vérezni kezd.
Most is, hogy Hagen ott állt, látá mindenki ezt:
Sebéből úgy ömölni, mint legelőbb, a vért,
Hogy mely némán panaszlott, boszút most sirva kért...

(Szász K. fordítása.)

A *hún-eposztrilogia* tervvázlatában Arany újra hozzányúlt ehhez a közzavagyonhoz. Így gondolta el Attila titokzatos halála okának kiderítését: «Detre Krimhild asszonyaitól megtudta, hogy midőn azokkal az özvegy királyné férjét siratni ment, *Etele sebe annyira vérezett*, hogy átáztatta a leplet... Bizonyos jel, hogy Krimhild a gyilkos». Shakespeare-nél *III. Richárd kiválya* I. felv. 2. színében hasonló jelenetet látni. Anna szeméreteti Rihárdnak, aki megölte VI. Henrik királyt:

im, holt Henrik sebei,
Megnyitva jegzett szájok, újra véznek! —
Ittléted az, mi vért szí e hideg,
Üres erekből, ahol nem lakik vér;
Tested vad, természetlen hívja fel
E vérözönt legtermészetlenebbül...

Apostrophe. Az eposzköltő az elbeszélő, közlő előadást egy-egy kérdéssel, fölkiáltással — hosszabb vagy rövidebb figyelemzéstető, intő, szánakozó megszólítással — élénkíti. Ez a stilisztikai alakzat a költői szólam alaphangjának a megváltoztatása. «Váltsuk fel a hangot!» — mondja Arany. «Téged sem mellöz dalom, Oebal!»... «Téged is elküldött, te szerencsés nagyhirű bajnok, Ufeus, a harcban részt venni, kopár hegyi Nersád!» — így apostrofálja Vergilius nem is épen kiváló hőseit. (*Aeneis.*) Arany is gyakran él eféle szólamokkal. «Hej, Béla most, hej Kadosa! Kemény tánc lesz ez a tusa!»... (*Keveháza.*) «Szép öcsém, miért állsz ott a nap tüzeben?»... «Fuss, ha futhatsz, Miklós! Pallos alatt fejed!»... (*Toldi.*) «Ülj fel, lovag, ülj fel az okos jószágra, Repülj haza rögtön szép Magyarországra, Hagyd te a rablókat, ne keresd a híred: Boldogságodat úgy tán még utoléred!»... (*Toldi szerelme.*)

Egész sorok ismétlése. Kiváltképen akkor szokásos, mikor valamely követ *idézi* a rábizott izenetet. Az öreg Toldi így szól Allaghihoz: «Mondd meg a királynak, hatalmas uradnak:

Csak ez egy órát hagyja meg szabadnak; Készen áll a börtön, megyek abba önként, Hol nem földi bíró lát fejemre törvényt»... S a testőr elég híven elmondja: «Ezt izeni tőlem felséges uramnak: Halála óráját hagyja meg szabadnak; Sir lesz a fogháza: elmegy abba önként, Földi bíró többé nem szab ő rá törvényt»... (*Toldi estéje*.) Buda felesége így «szutyongatja» gyöngé-báb férjét, a Hadisten kardjáról szólván: «Nem adta, bizony nem! *egynek* ajándécul, Se bolond asszonynak gyermeki játécul; Adta egész nemzet fényére, javára: És te vagy a nemzet elsője, királya!»... Buda meg akarja emberelni magát, s idétlen haraggal ráizen Etelére, követelve tőle az isten-kardját: «Nem adta Hadúr, nem! *egynek* ajándécul, Se hiú asszonynak gyermeki játécul: Adta egész ország fényére, javára: S én vagyok az ország elsője, királya»... (*Buda halála*.)

Idézetek más költők műveiből. A legnagyobb eposzírók is megtették, hogy másoktól egyes szebb vers-sorokat — egyes *hatályos mondatot* (Kraftspruch), mint Arany mondja — bele-szőttek a maguk munkájába, legtöbbször a nélkül, hogy bevallották volna: kitől kölcsönöztek? Vergiliusról kimutatták, hogy Ennius vagy Lucretius szebb verssorait tartózkodás nélkül beleillesztgette a maga hexameterai közé. Arany idézetei sokfélék. Idéz görögből, Vergiliusból (*Az elveszett alkotmányban*). Horatiusból, Byrontól, Aldighieritől (a *Bolond Istókban*), s többnyire az eredeti nyelvén. A *Toldi trilogiába* Ilosvai verses krónikájából illeszt be több-kevesebb sort. Leghosszabb idézete, 12 sor egyfolytában, csaknem szórul-szóra Ilosvaitól, mikor az öreg Toldi magában dörmölgdik:

«Oh én vén szakállam, hivatlan vendégem,
Im Budára hívat most a király éngem»... stb.

Idézettel fejezem be a munkámat én is. «Alig van párja a világirodalomban, kinél annyi költői tanulmány nyoma látszanék, s még kevésbbé van, kinél mindez oly erős nemzeti szellemmel, s oly teljes eredetiséggel párosulna» — mondja Aranyról Voinovich Géza. «Az önállóság tanultságot tesz föl» — mondja Riedl Frigyes.

TRENCSENÝ KÁROLY.